

JADWIGA PRZYCHODZEN  
Instytut Ekonomiki Rolnej  
Warszawa

## SPOŁECZNO-ZAWODOWA STRUKTURA LUDNOŚCI BEZROLNEJ NA WSI

### Część I

Dotychczasowe publikacje Pracowni Socjologii Wsi IER podejmowały najczęściej tematykę gospodarstw chłopskich lub rodzin zamieszkałych na wsi i posiadających gospodarstwa rolne. Ankiety, na których publikacje te były oparte, obejmowały wszakże wszystkie rodziny zamieszkałe w badanych wsiach, a więc także rodziny nie posiadające gospodarstw rolnych.

Rodziny bezrolne wykazywane były w zestawieniach najogólniejszych (np. w zestawieniach przedstawiających podział ludności według płci i wieku, strukturę społeczną ogółu rodzin w badanych wsiach zamieszkałych itp.) w dalszej jednak charakterystyce najczęściej je pomijano. Ponieważ ankieta z 1957 roku zawierała obok informacji o gospodarstwie także sporo danych o rodzinie — jej źródłach utrzymania, kierunku zatrudnienia i kształcenia dzieci itd. — wydaje nam się celowe niektóre z tych danych przedstawić tym bardziej, że nie weszły one (ze względu na brak miejsca) do publikowanych w 1961 r. podstawowych materiałów ankiety<sup>1</sup>, a innych publikacji poświęconych ludności bezrolnej na wsi po wojnie nie było.

W badaniach naszych przez rodziny bezrolne rozumiemy rodziny zamieszkałe na wsi i nie posiadające wcale ziemi lub posiadające działki do 0,5 ha bez względu na tytuł władania. Wchodzą więc tu zarówno rodziny nierolnicze — inteligencja wiejska, pracownicy i robotnicy przemysłowi, rzemieślnicy i renciści — jak i rodziny związane z rolnictwem, a więc — pracownicy i robotnicy PGR, robotnicy u sąsiadów oraz dożywotnicy. Wydzielenie grupy rodzin bezrolnych na wsi było w opracowaniu materiałów naszej ankiety tym bardziej wskazane, że dane publikowane przez GUS (np. materiały NSP) nie dają do tego sposobności. GUS podaje dane bądź tylko o gospodarstwach rolnych i wtedy nic nie wiadomo o rodzinach zamieszkałych na wsi, a nie posiadających gospodarstw, bądź o ludności grupowanej według głównego źródła utrzymania i wtedy osoby posiadające gospodarstwo, lecz utrzymujące się głównie z pracy poza rolnictwem włączane są do mieszkającej na wsi ludności nierolniczej.

Chociaż dane GUS nie pozwalają ściśle określić liczby ludności bezrolnej i jej dynamiki, dane tabeli 1 dają pewną orientację w tym względzie.

Na podstawie przytoczonych danych można stwierdzić, że po pierwsze — wymienione dwie kategorie, obejmujące ludność bezrolną oraz trudną do oszacowania liczbę właścicieli drobnych działek, stanowią dziś trzecią część ludności wiejskiej, po drugie — w okresie trzech spisów pozycja „razem” wzrosła i po trzecie — w stosunku do 1931 roku nastąpiła wyraźna zmiana w proporcjach pomiędzy kategoriami na korzyść ludności pozarolniczej i ta tendencja utrzymuje się nadal. Zmiana w proporcjach pozwala się domyślać zmian bardziej zasadniczych niż wzrost odsetka ludności bezrolnej, a mianowicie zmian w klasowej strukturze tej ludności, związanych z całokształtem klasowych przeobrażeń wsi polskiej. Dla analizy tych problemów materiały GUS są zupełnie niewystarczające.

<sup>1</sup> Społeczno-ekonomiczna Struktura Wsi w Polsce Ludowej — PWRiL 1961.

Tabela 1

**Ludność wiejska utrzymująca się z innych źródeł niż gospodarstwo rolne  
według danych GUS**  
(w odsetkach ogółu ludności wiejskiej)

Grupy ludności wiejskiej według głównego źródła utrzymania	Lata Spisów Powszechnych		
	1931 <sup>a)</sup>	1950 <sup>a)</sup>	1960
Robotnicy i pracownicy rolni.	10,7	5,0 <sup>b)</sup>	.
Ludność pozarolnicza	16,7	26,8	31,2 <sup>c)</sup>
Razem	27,4	31,8	.

a) Rocznik Statystyczny 1960

b) Pozycja obejmuje robotników w gospodarstwach uspołecznionych i indywidualnych. Na gospodarstwa indywidualne przypada 1,1% robotników.

c) Mały Rocznik Statystyczny 1962.

Tabela 2

**Ludność bezrolna według danych IER**  
(ankieta 1957 r.)

Wyszczególnienie	Rejony					
	środkowo-zachodni	środkowo-wschodni	południowo-wschodni	południowo-zachodni	opolski	rejony razem
Na 100 rodzin ogółem przypada rodzin bezrolnych	18,5	8,5	9,2	24,1	37,1	15,0
Na 100 osób ogółem przypada osób bezrolnych	14,8	6,9	8,2	20,8	34,3	12,7
Służba mieszkająca w rodzinach rolnych (osoby)	7	21	6	—	4	38

W tab. 2 przedstawiamy odsetek ludności bezrolnej we wsiach badanych przez IER z podziałem na rejony.

W tabeli rysują się trzy grupy rejonów: środkowo-wschodni i południowo-wschodni z odsetkiem ludności bezrolnej poniżej 10%, środkowo-zachodni i południowo-zachodni, gdzie ludność bezrolna stanowi do 25% ogółu ludności zamieszkałej na wsi oraz opolski, o największym odsetku ludności bezrolnej, który pod tym względem jest podobny do rejonu przemysłowego<sup>1</sup>.

W tabeli 2 zwraca również uwagę niższy odsetek ludności bezrolnej niż rodzin bezrolnych, co wskazywałoby na mniejszą liczebność rodzin bezrolnych w porównaniu z rodzinami posiadającymi gospodarstwa rolne.

Odsetek rodzin bezrolnych we wsiach badanych jest nieco niższy, niż to wynika z tabeli 2. W zestawieniu zbiorowość, do której obliczono odsetki, nie zawiera

<sup>1</sup> Górnośląski Okręg Przemysłowy posiada około 62% ludności bezrolnej zamieszkałej na wsi — w 1957 r.

bowiem spółdzielców. Według ustalonego podziału<sup>1</sup> całej ludności wiejskiej na kategorie społeczne, rodziny bezrolne stanowią 13,9% ogółu rodzin zamieszkałych we wsiach badanych.

### Rodziny bezrolne według źródeł utrzymania

Podstawowy podział ludności na kategorie społeczne, to podział według źródła utrzymania.

Podstawą jego jest charakter miejsca pracy (przedsiębiorstwo lub instytucja uspołeczniona — państwowa lub spółdzielcza — oraz prywatne przedsiębiorstwo), dola zatrudnionych w sektorze prywatnym pozycja klasowa (najemny, samodzielny); wreszcie rodzaj pracy (fizyczna, umysłowa).

Podział ten dla ludności bezrolnej we wsiach badanych podaje tabela 3.

W tabeli dokonano klasyfikacji całymi rodzinami, biorąc za podstawę zatrudnienie głowy rodziny. Zasadniczy podział przebiega więc w tabeli według miejsca oraz rodzaju pracy głowy rodziny.

Rodziny bezrolne w większości (od 57—82%) utrzymują się (jeśli pracę głowy rodziny uznać za podstawę utrzymania) z pracy poza rolnictwem. Najwyższy odsetek rodzin tego typu wykazują wsie rejonu południowo-wschodniego (82). Większość wśród pracujących poza rolnictwem stanowią zatrudnieni w przedsiębiorstwach państwowych. Najwięcej rodzin związanych z rolnictwem jest w rejonie południowo-zachodnim, a następnie środkowo-wschodnim z tym, że w pierwszym wypadku są to głównie pracownicy PGR i POM, a w drugim poważny odsetek stanowią również robotnicy w prywatnych gospodarstwach rolnych. Najmniej pracujących w rolnictwie znaleźliśmy w rejonie południowo-wschodnim.

Porządkując podane w tabeli liczby w układzie klasowym, można powiedzieć, że proletariąt wiejski (robotnicy u sąsiadów) stanowi około 5% ogółu rodzin bezrolnych, a zbliżeni swą pozycją najemni w sektorze prywatnym około 0,6%. Rzemieślnicy i przedsiębiorcy prowadzący samodzielne zakłady pracy stanowią około 4%, a robotnicy i pracownicy przedsiębiorstw i instytucji uspołecznionych stanowią ponad 75%.

Jeśli wziąć pod uwagę uwidoczniiony w drugiej części tabeli rodzaj pracy głowy rodziny, to stwierdzić można wśród rodzin bezrolnych przewagę pracowników fizycznych, głównie niewykwalifikowanych.

Byłoby interesujące porównać obecną strukturę ludności bezrolnej z przedwojenną — korzystając z zestawień opracowanych przez Instytut Gospodarstwa Społecznego<sup>2</sup>. Istnieje jednak różnica w sposobie wydzielania ludności bezrolnej w obu ankietach. IGS liczył bezrolnych w przypadku posiadania ziemi własnej na ogół do 0,14 ha, a przy dzierżawionej lub służbowej do 0,5 ha oraz nie wliczał do ludności bezrolnej robotników i rzemieślników folwarcznych (dwory zostały pominięte przy ankietowaniu).

W ujęciu IGS podział społeczny ludności bezrolnej przedstawiał się następująco: wyrobniicy<sup>3</sup> — 44,6%, tzw. przedsiębiorcy (rzemieślnicy i handlujący) — 21,7%, pracownicy fizyczni na stałych posadach 10,0%, pracownicy umysłowi — 5,6%, renciści — 10,4%, dożywotnicy — 4,2%, inni — 3,5%. Przy wszystkich zastrzeżeniach związanych z ograniczoną porównywalnością obu materiałów, możemy ogólnie powiedzieć: po-

<sup>1</sup> B. Gałęski. Podział ludności wiejskiej na kategorie społeczne. *Wiś Współczesna*, nr 3, 1961 r.

<sup>2</sup> R. Jabłonowski „Ludność bezrolna”. *Struktura Społeczna Wsi Polskiej*. IGS, Warszawa 1937.

<sup>3</sup> Do grupy wyrobniików zaliczono: „... wszystkich tych, którzy swe środki utrzymania pozyskują pracą najemną, zarówno na roli (bądź u zamożniejszych gospodarzy wiejskich, bądź w okolicznych folwarkach) jak i pracując jako niewykwalifikowani robotnicy najemni w pobliskich cegielniach, tartakach, młynach, przy wznoszonych budowlach, przy budowie dróg, robotach melioracyjnych itp. ... Do grupy wyrobniczej zaliczyliśmy i niewielką ilościowo warstwę robotników na pół wykwalifikowanych, którzy właściwie stracili związek z pracą na roli, uzyskując mniej więcej stały zarobek w fabrykach pobliskich miast lub osad fabrycznych, albo jako najemni robotnicy dniówkowi w takich zawodach na wskroś miejskich, jak np. malarstwo pokojowe, brukarstwo miejskie itp. Odłam ten występuje tylko w dzielnicach przemysłowych i podmiejskich”. Wśród ogółu bezrolnych nie dosięga nawet 2%. (Tamże str. 188).

Tabela 3

**Rodziny bezrolne według miejsca i rodzaju pracy głowy rodziny**  
(w odsetkach)

Grupy rodzin	Rejony					
	środko- wo-za- chodni	środko- wo- wschodni	połud- niowo- wschodni	połud- niowo- zachodni	opolski	Razem
Ogółem = 100%	235	205	284	318	275	1 317
Rodziny według miejsca pracy głowy rodziny						
I. Rolnictwo <sup>a</sup>	16,2	27,3	9,1	35,3	18,9	21,6
w tym robotnicy u sąsiadów	6,0	20,0	3,6	0,9	1,8	5,5
II. Poza rolnictwem	64,7	57,5	82,1	60,2	59,6	65,1
1. Przedsięb. państwowe <sup>b</sup>	46,0	28,2	53,2	45,8	38,9	43,2
2. Instytucje państwowe <sup>c</sup>	6,4	10,3	10,2	9,1	6,5	8,5
3. Sektor spółdzielczy <sup>d</sup>	8,1	10,7	10,9	4,0	10,2	8,6
4. Sektor prywatny <sup>e</sup>	4,2	8,3	7,8	1,3	4,0	4,8
w tym samodzielni <sup>f</sup>	3,4	7,2	6,6	0,9	3,6	4,2
III. Inni zarobkujący	—	1,5	1,1	0,9	0,4	0,8
IV. Głowa rodziny nie zarobkują <sup>g</sup>	0,8	1,0	2,2	2,1	6,9	2,7
V. Renta i dożywocie	18,3	12,7	5,5	1,5	14,2	9,8
Rodziny według rodzaju pracy głowy rodziny						
I. Rolnictwo	16,2	27,3	9,1	35,3	18,9	21,6
Fizyczni razem	15,3	27,3	7,3	31,3	17,1	19,7
niewykwalifikowani	10,6	24,3	4,9	20,8	13,5	14,6
wykwalifikowani	4,7	3,0	2,4	10,5	3,6	5,1
Umysłowi	0,9	—	1,8	4,0	1,8	1,9
II. Poza rolnictwem	61,3	50,3	75,5	59,3	56,0	60,9
Fizyczni razem	45,1	33,6	52,2	43,9	45,5	44,6
niewykwalifikowani	26,0	23,3	27,1	25,4	15,3	23,4
wykwalifikowani	19,1	10,3	25,1	18,5	30,2	21,2
Umysłowi	16,2	16,7	23,3	15,4	10,5	16,3
III. Pozostali <sup>h</sup>	22,5	22,4	15,4	5,4	25,1	17,5

<sup>a</sup> Pracownicy PGR i POM oraz robotnicy u sąsiadów (dniówkowi i stali)

<sup>b</sup> Przemysł, komunikacja, budownictwo, melioracje, leśnictwo

<sup>c</sup> Aparat władzy, oświata, zdrowie

<sup>d</sup> Handel i spółdzielnie pracy

<sup>e</sup> Samodzielni i najemni

<sup>f</sup> Rzemiosło i handel

<sup>g</sup> Zarobkują osoby, których nie uznano za głowy rodzin

<sup>h</sup> Suma czterech pozycji z grupowania według miejsca pracy głowy rodziny: 1) samodzielni, 2) inni zarobkujący, 3) głowa rodziny nie zarobkuje, 4) renta i dożywocie.

ważnie wzrosła wśród bezrolnych liczba pracowników umysłowych i robotników fizycznych na stałych posadach poza rolnictwem (według ankiety IER praca poza rolnictwem ma niemal zawsze charakter stały), a spada liczba rzemieślników i handlujących. Grupa „przedsiębiorców wiejskich” zwraca uwagę nie tylko ze względu na zmniejszenie się jej liczby, lecz również ze względu na zmianę składu. W ankiecie IGS „przedsiębiorcy” stanowili 210 rodzin, w tym 122 — rzemieślnicy, 61 — handlujący i 27 — inni. W ankiecie IER „samodzielni” stanowią 55 rodzin, w tym 53 rzemieślnicy i 2 handlujący. Spadek liczby handlujących jest wynikiem przejęcia tej gałęzi w dużej mierze przez spółdzielczość wiejską, a spadek liczby rzemieślników samodzielnych został spowodowany, przynajmniej w dużym stopniu, dostarczeniem na wieś gotowych wyrobów (obuwie, odzież, narzędzia rolnicze, chleb, wędliny itp.) oraz przez powstawanie rzemieślniczych spółdzielni pracy. Ze względu na to, że grupa wyrobników łączy w ujęciu IGS różne zawody i pozycje klasowe, bliższa analiza zmian w tej grupie nie jest możliwa.

Dodajmy ubocznie, że ludność bezrolna w ankiecie IGS wyniosła 972 rodziny, co stanowiło 17% całej ludności wiejskiej we wsiach badanych.

### Ludność bezrolna w podziale zawodowym

W tabeli 3 przedstawiliśmy podział rodzin bezrolnych na grupy społeczne. Tabela ta zawiera już elementy podziału zawodowego ludności. Dokładniej przedstawia to tabela 4, zawierająca informacje o miejscu i rodzaju pracy osób zarobkujących.

Tabela 4 różni się od poprzedniej nie tylko tym, że podaje grupy zawodowe (tabela 3 ujęta była w grupowaniu według sektorów), lecz również tym, że obejmuje ona nie rodziny (jak tabela 3), lecz osoby.

Wśród osób zbadanych pracuje zawodowo 36%, a w wieku powyżej 14 lat — 56%. Więcej osób pracujących zawodowo znaleźliśmy w rodzinach utrzymujących się z rolnictwa (wśród rodzin robotników niewykwalifikowanych — 46%, a wśród rodzin robotników u sąsiadów — 61%), niż w rodzinach związanych z innymi działami gospodarki. Praca ma na ogół charakter stały (88%). Zarobkowanie dorywcze występuje głównie wtedy, gdy rodzina utrzymuje się z pracy u sąsiadów (w naszej klasyfikacji jest to równoznaczne ze stwierdzeniem, że głowa rodziny pracuje u sąsiadów).

Jak widać z tabeli 4, główną grupę wśród osób pracujących zawodowo stanowią robotnicy<sup>1</sup> (77,1%), a wśród nich większość — to robotnicy niewykwalifikowani<sup>2</sup> (46,9%). Grupa robotników niewykwalifikowanych jest stosunkowo największa w rejonie środkowo-wschodnim (55,7%), a najmniejsza — w południowo-wschodnim (39,0%).

Blisko połowa robotników niewykwalifikowanych pracuje w rolnictwie (średnio 22,6% przy rozpiętości od 9,6% w rejonie południowo-wschodnim do 34,5% w środkowo-wschodnim), jedynie w rejonie południowo-wschodnim na pierwszym miejscu wypada odnotować przemysł (19,9%). Wśród robotników niewykwalifikowanych w rolnictwie liczebnie przeważają robotnicy PGR. W tym wypadku jednak dane dla pięciu rejonów razem nie są wystarczające. W ogólnym zestawieniu bowiem silnie ważą dane z rejonów ziem odzyskanych. O różnicach między rejonami dokładniej informuje tabela 5.

Jak widzimy zatem, w rejonach ziem starych, a szczególnie w najmniej uprzemysłowionym rejonie środkowo-wschodnim, dawny proletariats rolny — robotnicy u sąsiadów — stanowi jeszcze dość sporą grupę wśród ogółu pracujących z rodzin bezrolnych.

Robotnicy wykwalifikowani stanowią około 1/3 ogółu pracujących zawodowo (przy rozpiętości od 19,2% w rejonie środkowo-wschodnim do 40,9% w rejonie opolskim), pracują głównie w przemyśle, jedynie w rejonie środkowo-wschodnim najwyższy ich odsetek stanowią rzemieślnicy (8,6%). Rzemiosło gromadzi również około 1/4 robotników wykwalifikowanych w rejonie południowo-wschodnim (9,2% wobec 32,6% przypadających na grupę robotników wykwalifikowanych wśród ogółu zatrudnionych) i już znacznie mniej w rejonie opolskim (6,7%) oraz środkowo-zachodnim

<sup>1</sup> Odsetki (również w dalszym omówieniu tego zagadnienia) podajemy każdorazowo w stosunku do ogółu zatrudnionych.

<sup>2</sup> W rzeczywistości odsetek robotników niewykwalifikowanych może być nieco niższy, gdyż do niewykwalifikowanych zaliczyliśmy również wszystkich tych, którzy w rubryce zawód podali tylko „robotnik”.

Tabela 4  
Miejsce i rodzaj pracy osób zarobkujących (Rejony razem)

Osoby zarobkujące według miejsca pracy	Osoby zarobkujące według rodzaju pracy									
	Ogółem	Pracownicy umysłowi				Pracownicy fizyczni				Inni i brak danych o zawodzie
		razem	w tym			razem	wykwalifikowani	niewykwalifikowani		
			nauczyciele	administracyjno-biurowi	magazynierzy i sprzedawcy					
w odsetkach										
Ogółem	1 631 = 100%	22,2	4,3	12,3	3,0	77,1	30,2	46,9	0,7	
Rolnictwo państwowe	21,1	2,1	—	1,5	0,4	19,0	5,2	13,8	—	
Rolnictwo prywatne	8,8	—	—	—	—	8,8	—	8,8	—	
Przemysł	26,5	2,2	—	1,8	0,1	24,3	10,3	14,0	—	
Budownictwo	5,7	0,6	—	0,2	—	5,1	3,8	1,3	—	
Transport i łączność	10,1	3,2	—	3,0	0,1	6,9	3,0	3,9	—	
Handel spółdzielczy — wieś	5,4	3,8	—	1,9	1,8	1,6	0,3	1,3	—	
Handel spółdzielczy — miasto	2,4	1,5	—	1,1	0,4	0,9	0,4	0,5	—	
Institucje państwowe — wieś	7,2	6,0	4,2	0,9	—	1,1	0,1	1,0	0,1	
Institucje państwowe — miasto	3,2	2,1	0,1	1,5	—	1,1	0,6	0,5	—	
Rzemiosło — wieś	5,4	0,2	—	—	0,2	5,2	4,6	0,6	—	
Rzemiosło — miasto	2,2	0,3	—	0,3	—	1,9	1,5	0,4	—	
Inni i brak danych	2,0	0,2	—	0,1	—	1,2	0,4	0,8	0,6	
Na wsi razem	47,9	12,1	4,2	4,3	2,4	35,7	10,2	25,5	0,1	

Tabela 5

## Robotnicy niewykwalifikowani w rolnictwie

Rejony	Robotnicy niewykwalifikowani w rolnictwie		
	razem	u sąsiadów	w PGR
	w odsetkach ogółu osób zatrudnionych		
Środkowo-zachodni	19,7	10,0	9,7
Środkowo-wschodni	34,5	29,0	5,5
Południowo-wschodni	9,6	7,8	1,8
Południowo-zachodni	31,1	2,0	29,1
Opolski	20,2	2,2	18,0

(5,7%) najmniej zaś w rejonie południowo-zachodnim (1,7%), gdzie z kolei poważny odsetek robotników wykwalifikowanych (9,8%) — równy odsetkowi w przemyśle i budownictwie razem — skupiają PGR.

Najczęściej spotykane zawody wśród robotników wykwalifikowanych, to: murarz, ślusarz, krawiec, cieśla, traktorzysta, szofer, stolarz, mechanik lub monter, elektryk, górnik, piekarz, szewc, malarz (kolejność według częstości występowania).

Pracownicy umysłowi stanowią ponad 20% (z wyjątkiem rejonu opolskiego, gdzie odsetek ich wynosi 16,3%). Najliczniejszą wśród nich grupą są pracownicy administracyjno-biurowi (najliczniejsi w rejonie południowo-wschodnim — 16,8%, gdzie także cała grupa pracowników umysłowych zajmuje najwyższy odsetek — 27,6%), a następnie nauczyciele (najliczniejsi także w rejonie południowo-wschodnim — 6,5%).

Ujmując liczebność poszczególnych grup zawodowych w dynamice (ankiety w latach 1947, 1952 i 1957 — trzy rejonu ziem starych) stwierdzamy spadek odsetka zatrudnionych w rolnictwie na korzyść zajęć pozarolniczych. W samym zaś rolnictwie poważnie zmniejszył się odsetek pracujących u sąsiadów, a wzrósł, lecz w mniejszym stopniu, odsetek pracujących w rolnictwie państwowym. Oto przykład jak kształtowała się dynamika w tym zakresie w rejonie środkowo-wschodnim:

zatrudnieni w rolnictwie razem	stanowili w 1947 r. 45,8%	a w 1957 r. 38,0%
„ u sąsiadów	„ „ 1947 r. 45,8%	„ „ 1957 r. 29,0%
„ w rolnictwie państw.	„ „ 1947 r. —	„ „ 1957 r. 9,0%

Przy omawianiu miejsca pracy powstaje pytanie, w jakiej mierze ludność bezrolna mieszkająca na wsi jest z nią bezpośrednio związana poprzez pracę. Do osób bezpośrednio związanych ze wsią zaliczymy naturalnie wszystkich zatrudnionych w rolnictwie (29,9%). Prócz nich uwzględnić należy osoby zatrudnione w zakładach nierolniczych, lecz znajdujących się na terenie wsi<sup>1</sup>.

W takim podziale osoby pracujące na wsi stanowią razem prawie połowę ogółu osób pracujących (47,9%), z czego rolnicy (PGR i u sąsiadów) — 29,9%, nierolnicy zatrudnieni na wsi — 18,0%. Szczególnie wysoki odsetek zatrudnionych na wsi jest w rejonie środkowo-wschodnim (68,1%), gdzie w znacznym stopniu ważą nierolnicy (30,1%) i w południowo-zachodnim (57,8%), gdzie większość stanowią robotnicy PGR (42,7%).

Grupa pracujących na wsi odbiega rodzajem pracy od ogółu zarobkujących. Posiada wyższy odsetek zarówno pracowników umysłowych jak i robotników niewykwalifikowanych.

Jak wskazaliśmy wyżej, odsetek zatrudnionych w rolnictwie ma tendencję malejącą. Na wzrost zajęć pozarolniczych wpływa rozwój przemysłu, miast — pogłębiając się społeczny podział pracy oraz ogólny rozwój gospodarczo-kulturalny kraju. Można przypuszczać, że wśród ludności bezrolnej będzie rósł odsetek ludności nierolniczej. W związku zaś z aspiracjami gospodarczo-kulturalnymi ludności wiejskiej jak i polityką państwa zmierzającą do zmniejszenia różnic między miastem a wsią, można przypuszczać również, że będzie rósł odsetek ludności nierolniczej zatrudnionej na samej wsi.

### Źródła utrzymania i dochód rodzin bezrolnych

W strukturze dochodu badanych rodzin główną pozycję (87,5%) stanowi dochód z pracy zarobkowej<sup>2</sup>. Dochody z rolnictwa stanowią 8,8%, z innych źródeł 3,7%.

Według danych ankiety przeciętny miesięczny dochód na rodzinę wynosi 1 300 zł. a na osobę zbadaną — 370 zł. Strukturę rodzin bezrolnych według wysokości dochodu przedstawia tab. 6.

Najliczniejszą grupę stanowią rodziny o dochodzie 1000—1500 zł. Są to w większości rodziny utrzymujące się głównie z pracy poza rolnictwem. Rodziny o dochodzie 1000—1500 zł lub wyższym występują w najwyższym odsetku w rejonie południowo-

<sup>1</sup> Z osób pracujących w instytucjach państwowych, handlu i rzemiośle weszły te, których miejscem pracy była wieś. Natomiast zatrudnieni w przemyśle, budownictwie i komunikacji zostali tu całkowicie pominięci.

<sup>2</sup> Na dochód badanych rodzin składają się: a) zarobki ich członków, b) dochód z posiadanej działki rolnej (poniżej 0,5 ha), c) inne dochody, jak: renta, dożywocie, alimenty, pomoc krewnych. Ankieta nie ujęła takich pozycji, jak: premie, zapomogi, zasiłki chorobowe, stypendia itp.

wschodnim i południowo-zachodnim. Najniższy odsetek tych rodzin wykazuje rejon środkowo-wschodni.

Grupy dochodu do 500 zł i 500—1000 zł posiadają głównie rodziny robotników niewykwalifikowanych i są to przede wszystkim robotnicy u sąsiadów (ta grupa waży szczególnie w rejonie środkowo-wschodnim) oraz renciści — najliczniej występujący w rejonie opolskim. Należy zauważyć, że rodziny te, a szczególnie renciści, są mało liczne i dochód na osobę jest w nich niewiele niższy od przeciętnego, a w niektórych wypadkach nawet wyższy.

Tabela 6  
Rodziny bezrolne według wysokości dochodu w przeliczeniu na 1 miesiąc

Rejony	Liczba rodzin zbadanych = 100%	Odsetek rodzin, w których dochód miesięczny wynosi						
		do 500 zł	500—1000 zł	1000—1500 zł	1500—2000 zł	2000—3000 zł	3000 i więcej zł	brak danych
Razem	1 317	6,8	22,7	37,5	17,8	9,8	2,3	3,1
Środkowo-zachodni	235	8,5	25,5	35,7	13,2	9,4	0,9	6,8
Środkowo-wschodni	205	11,2	29,3	31,7	15,1	6,8	1,0	4,9
Południowo-wschodni	284	6,3	16,2	43,0	19,4	10,4	2,8	2,1
Południowo-zachodni	318	1,6	23,6	40,9	22,3	10,1	1,2	0,3
Opolski	275	8,4	21,1	33,8	16,7	12,0	5,1	2,9

Tabela 7  
Wysokość zarobków głowy rodziny według miejsca pracy  
(Rejony razem)

Grupy rodzin według miejsca pracy głowy rodziny	Liczba rodzin zbadanych = 100%	Odsetek rodzin, w których miesięczne zarobki głowy rodziny wynoszą zł					
		do 500	500—750	750—1.000	1.000—1.250	1.250—1.500	1.500 i więcej
Ogółem	1 139	6,1	17,8	25,7	32,5	7,6	10,3
I. Rolnictwo	278	18,0	32,0	27,3	16,2	1,8	4,7
Przedsiębiorstwa państwowe	211	3,3	33,2	34,6	20,4	2,3	6,2
U sąsiadów	67	64,2	28,4	4,5	2,9	—	—
II. Poza rolnictwem	850	1,8	13,1	25,3	38,1	9,5	12,2
Przedsiębiorstwa państwowe	568	0,4	10,9	24,8	41,9	10,2	11,8
Institucje państwowe	112	4,5	20,5	25,0	31,3	11,6	7,1
Sektor spółdzielczy	112	1,8	13,4	32,2	36,6	8,0	8,0
Sektor prywatny	58	10,4	19,0	17,2	17,2	1,7	34,5
w tym — samodzielni	49	8,2	14,3	20,4	16,3	2,0	38,8
III. Inni	11	36,3	27,3	18,2	18,2	—	—



Jakkolwiek dochód rodziny jest sumą dochodu jej członków, to jednak udział głowy rodziny jest najpoważniejszy, a w wielu wypadkach jedyny. Bliżej scharakteryzujemy zależność zarobków głowy rodziny od miejsca i rodzaju pracy. W tab. 7 przedstawiona jest zależność między miejscem pracy głowy rodziny a wysokością zarobków.

Zarobki pracujących w rolnictwie, a szczególnie u sąsiadów, kształtują się znacznie niżej od przeciętnych, przy czym kategoria ta wykazuje silną koncentrację (92,6% zarabia poniżej 750 zł miesięcznie). Interesujący jest fakt, że najniższe zarobki w tej grupie występują w rejonie środkowo-zachodnim (87,5% w grupie do 500 zł). Wskazuje to na znacznie gorszą sytuację materialną rodzin utrzymujących się z pracy u sąsiadów, nie charakteryzuje jednak płac w prywatnych gospodarstwach rolnych, gdyż praca u sąsiadów jest na ogół pracą dorywczą.

Poza tym faktyczny zarobek pracujących u sąsiadów jest wyższy, gdyż z reguły dochodzi całodzienne utrzymanie robotnika na koszt pracodawcy (ta uwaga może odnosić się również do części rzemieślników wykonujących swój zawód poza własnym warsztatem, jak cieśla, stolarz). Wypada tu jednak nadmienić, że wśród pracujących u sąsiadów duży odsetek stanowią osoby powyżej 60 lat oraz kobiety.

Zarobki głów rodzin zatrudnionych w rolnictwie uspołecznionym są znacznie wyższe niż zatrudnionych u sąsiadów, niższe są jednak niż zarobki zatrudnionych poza rolnictwem. I w tym wypadku trzeba jednak stwierdzić, że pracownicy PGR korzystają z szeregu świadczeń (jak mieszkanie, działka pod ziemniaki, deputaty zbożowe) rekompensujących w pewnym stopniu niskie zarobki.

Tabela 8

**Wysokość zarobków głowy rodziny według rodzaju pracy**  
(Rejony razem)

Grupy rodzin według rodzaju pracy głowy rodziny	Liczba rodzin zbadanych = 100%	Odsetek rodzin, w których miesięczne zarobki głowy rodziny wynoszą zł					
		do 500	500— —750	750— —1.000	1.000— —1.250	1.250— —1.500	1.500 i więcej
<b>O g ó ł e m</b>	1 139	6,1	17,8	25,7	32,5	7,6	10,3
<b>I. Rolnictwo</b>	278	18,0	32,0	27,3	16,2	1,8	4,7
Fizyczni razem	253	19,8	34,8	26,1	15,0	1,6	2,7
niewykwalifikowani	186	26,3	40,9	23,7	8,6	0,5	—
wykwalifikowani	67	1,5	17,9	32,8	32,8	4,5	10,5
Umysłowi	25	—	4,0	40,0	28,0	4,0	24,0
<b>II. Poza rolnictwem</b>	801	1,4	13,0	25,6	39,4	10,0	10,6
Fizyczni razem	585	1,9	13,5	24,8	40,5	9,7	9,6
niewykwalifikowani	307	3,6	20,5	31,9	33,3	5,5	5,2
wykwalifikowani	278	—	5,7	16,9	48,6	14,4	14,4
Umysłowi	216	—	11,6	27,8	36,6	10,6	13,4
<b>III. Pozostali</b>	60	13,3	16,7	20,0	16,7	1,7	31,6
w tym							
samodzielni	49	8,2	14,3	20,4	16,3	2,0	38,8

Poza rolnictwem wysoki procent rodzin o niskich zarobkach występuje w sektorze prywatnym. Sektor prywatny ma jednak dużą rozpiętość zarobków — wysokie odsetki są w grupach skrajnych. Jeszcze większa rozpiętość występuje w grupie „samodzielni”, co wynika z charakteru tej grupy. Obok grupy robotników

u sąsiadów, tu najwięcej osób pracuje dorywczo (26% przy przeciętnej 12%). Stosunkowo najbardziej korzystnie wygląda kategoria pracowników przedsiębiorstw państwowych, w której zarobki są najbardziej wyrównane przy przesunięciu w kierunku grup wyższych. Wobec szeregu innych korzyści, które przynosi praca w sektorze państwowym (w porównaniu do prywatnego) oczywistym się wydaje, że stała się ona wśród ludności bezrolnej na wsi najbardziej powszechną.

Interesującym się wydaje porównanie zarobków głów rodzin bezrolnych zróżnicowanych według rodzaju pracy. Przedstawia to tabela 8.

W tabeli 8 zwraca uwagę stosunkowo największy odsetek grup dobrze zarabiających (powyżej 1 500 zł) w kategorii samodzielnych, w której jednocześnie uwidacznia się znaczna rozpiętość zarobków. W stosunku do obserwacji przeprowadzonych na podstawie tabeli 7 stwierdzić można oczywisty związek zarobków z kwalifikacjami, przy czym w kategoriach poza rolnictwem stosunkowo najlepiej usytuowani są robotnicy wykwalifikowani, zaś w kategorii zatrudnionych w rolnictwie — umysłowi. Fakt, że pracownicy umysłowi zatrudnieni w rolnictwie osiągają częściej wyższe zarobki niż pracownicy umysłowi poza rolnictwem wyjaśnić można chyba tym, że kategoria ta obejmuje w rolnictwie przede wszystkim pracowników inżynieryjno-technicznych, zaś poza rolnictwem — administracyjno-biurowych.

Porównanie rejonowe nie wnosi żadnych nowych obserwacji do tematu i odpowiednich tabel nie ma potrzeby tu przytaczać. Ogólnie biorąc, tabele wykazują duże zróżnicowanie rodzin bezrolnych pod względem sytuacji materialnej. Najniższą grupę stanowią rodziny utrzymujące się z pracy u sąsiadów, następnie robotnicy niewykwalifikowani w PGR. Najlepiej sytuowane grupy rodzin bezrolnych, to pracownicy umysłowi PGR, oraz robotnicy wykwalifikowani w przedsiębiorstwach państwowych<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Dalszy ciąg (cz. II) opracowania ukaże się w nr 1/1963 r. Zagadnień Ekonomiki Rolnej.